

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.43-1.09

Alma DENIĆ-GRABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

alma.denic@untz.ba

ŽIVOT NA RUBOVIMA: ETIČNOST PISMA I BOLEST U POEZIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH AUTORICA¹

U ovom radu analizira se poezija bosanskohercegovačkih autorica Bisere Alikadić, Feride Duraković, Jozefine Dautbegović, Adise Bašić i Mubere Pašić. Istražuje se na koji način se artikulacijom ženskoga glasa prikazuju stanja bolesti i zdravlja. U fokusu rada je odnos zdravlja/bolesti, roda i starosti, pitanje marginalizacije, stigmatizacije, socijalne nejednakosti i njihov utjecaj na zdravlje. Poezija koja tematizira bolest i zdravlje je etički angažirani tekst u kojem lirski subjekt pruža otpor prema normirajućem i „normalnom“, izražava suosjećanje i solidarnost s bolesnim i odbačenim, te subvertira diskurse i društvene norme koje ugnjetavaju i diskriminiraju, artikulirajući nužnost njegovanja brižne zajednice i važnost brige za čovjeka. Analizom odabranih tekstova dolazi se do spoznaje da *pjesnička pravda* Bisere Alikadić, Feride Duraković, Jozefine Dautbegović, Adise Bašić i Mubere Pašić ukazuje na humanističke vrijednosti njihove književne imaginacije u kojoj progovaraju osnaženi ženski glasovi u svoje, ali i u ime drugih isključenih i nevidljivih, bolesnih i starih.

Ključne riječi: *bosanskohercegovačka poezija, Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić, Mubera Pašić, rod, bolest, zdravlje, starost, ozdravljenje, etika, književna imaginacija, javni život*

¹ Rad je izlagan na znanstveno-književnom skupu s međunarodnim sudjelovanjem: O ZDRAVLJU I BOLESTI: OD MEDIKALIZACIJE DO PATOLOGIZACIJE u sklopu Dana Marije Jurić Zagorke, 25. i 26. studenog 2022. godine u Zagrebu.

Morali bismo istražiti pojavljivanje i iščeznuće ljudskog bića
na rubovima onoga što možemo spoznati, što možemo čuti,
što možemo vidjeti, što možemo osjetiti. (Butler, 2017: 210)

Život se odvija na rubovima tvog prsta
koji slučajno susreće moj
na rubovima knjige
koja prelazi iz jedne u drugu ruku
ovi rubovi nikad neće srasti
u njima pulsira život žestinom infekcije u otvorenoj rani

Život se odvija upravo tu
na rubovima otvorene rane
(Stupar Trifunović, 2018: 77)

Uvod

Da li je pismo/pero „obična motka“ kojom se samo *mjeri* „vodostaj zla u svijetu / vodostaj očaja u duši“ (Vešović, 2004: 107) ili književnost kao dio javnog života može moralizirati stvarnost, doći kao protuteža različitim diskurzivnim praksama? Odnosno, da li književnost, inače „krhka sila“ u svijetu ispunjenom nasiljem i predrasudama može biti „bitnim sastojkom etičkog stajališta² koje od nas traži da se brinemo za dobrobit drugih ljudi, čiji su životi drugačiji od naših“ (Nussbaum, 2005: 16)? Martha C. Nussbaum u knjizi *Pjesnička pravda: književna imaginacija i javni život*, promišljajući o odnosu etike, književnosti i zajednice/javnog života, iznosi mišljenje da je književna imaginacija dio „javne racionalnosti, a ne racionalnost u cjelini“ (Nussbaum, 2005: 16) i citirajući Henry Jamesa naglašava, da je njen zadatak, ako ništa drugo, „izmisliti, jednom riječju, častan i izvediv slučaj“ (Nussbaum, 2005: 19)³. Takva književnost, prema Nussbaum, izražava i razvija koncepciju javnog mišljenja koje je humanističko (usp. Nussbaum, 2005: isto).

² Martha C. Nussbaum ističe da „etika nepristranog poštovanja prema ljudskom dostojanstvu neće moći zainteresirati stvarne ljude ako ih se ne učini sposobnim da u mašti uđu u živote drugačijih ljudi i dožive emocije koje su povezane s tim sudjelovanjem“ (Nussbaum, 2005: 16-17).

³ Zastupajući tezu o književnoj imaginaciji kao javnoj, Martha C. Nussbaum, govori o ulozi književnosti u javnom životu, ističući da je važan „njezin dosljedniji i čovječniji uzgoj“, ali da uobrazilja ne može zamijeniti „neosobne institucionalne strukture“. Književna imaginacija može pomoći „u izgradnji takvih institucija i djelatnika u tim institucijama koji će na potpuniji način utjelovljivati spoznaje do kojih se došlo suosjećajnom imaginacijom i štititi ih čvrstoćom institucije. Ne trebamo i ne bismo se trebali oslanjati isključivo na uobrazilju pojedinca. I same bi institucije trebale biti oblikovane s pomoću spoznaja ‘uobrazilje’“ (Nussbaum, 2005: 18).

Ovaj rad započinjem razgovorom s vrsnim tekstom „Ima li rata u ratnom pismu?“ Nirman Moranjak-Bamburać koja je govorila o „nasilju pisma i nasilju u pismu“ i potrebi da se izmisliti „novi rečenički univerzum spreman za drugačije aktualizacije“ (Moranjak-Bamburać, 2004: 176) „koji neće obavezno proizvoditi krvoprolića i raspete neprijatelje“ (isto).

Ako se prisjetimo Nirman Moranjak-Bamburać i njene vjere da su „uto-pije bar zamislive, ako ne ostvarive“ (Moranjak-Bamburać, 2004: 176), nedvojbeno ćemo moći nasilju (i pisma i u društvu) suprotstaviti etiku književnog teksta. Međutim, otpor dominaciji, patrijarhalnom umu, seksizmu, marginalizaciji i stigmatizaciji čini se nije učinkovit samo ako nudi kritiku istoga, kako to naglašavaju i Martha Nussbaum i bell hooks (mada je to svakako značajan korak), nego je potrebno pronaći „smisao života i mjesto za sebe“ (hooks, 2004: 10) i njegovati brižnu zajednicu u pravcu poštovanja različitosti, ostvarujući (san o) slobodu(i). Ovakva promišljanja spomenutih autorica potvrđuju značaj književne imaginacije i njenu neizbježnu povezanost s društvom kao i njenu ulogu u javnom životu. Kraj uvodnog dijela knjige bell hooks *Feminizam je za sve* završava citatom koji nas podsjeća na to:

Zamislite život u svijetu u kojemu nema dominacije, u kojemu žensko i muško nije slično ili uvijek jednako, ali u kojemu je vizija zajedništva filozofija što oblikuje naše odnose. Zamislite život u svijetu u kojemu sve/i možemo biti ono što jesmo, svijet mira i mogućnosti. Feministička revolucija sama neće stvoriti takav svijet; valja okončati rasizam, klasni elitizam, imperijalizam. Ali omogućit će nam da budemo u potpunosti samoostvarene žene i muškarci koje/i mogu stvoriti dragu nam zajednicu, živjeti zajedno ostvarujući snove o slobodi i pravdi, živeći istinu da smo sve/i „rođene/i jednakima“. (hooks, 2004: 11)

Osim što ukazuje na važnost vizionarske ideje njegovanja/odgoja zajednice jednakopravnih ljudi, bell hooks naglašava još jedno bitno stajalište. Pozivajući se na imaginaciju i spoznaje uobrazilje koja prokazuje različite oblike marginalizacije i diskriminacije, na sposobnost zamišljanja života druge osobe i života punih sloboda i pravde, bell hooks ukazuje na vrijednosti imaginacije koja uključuje drugu/drugog, izražava sućut i solidarnost u prikazu bolesnih, prezrenih i isključenih.

S druge strane, ističući važnost književne imaginacije i „pjesnikove demokratske misije“ (Nussbaum, 2005: 156), Martha C. Nussbaum razvija ideju o „javnom mišljenju kao čitanju romana“ (Nussbaum, 2005: 30), naglašavajući da književni tekst konstruira etičko mišljenje koje ne mora biti samo vezano uz određeni kontekst, nego koje u procesu čitanja može da djeluje na čitateljicu/a. Pozivajući se na Wayna Bootha i njegovu knjigu *Etiku fikcije*,

Martha C. Nussbaum podcrtava „kako čin čitanja i procjenjivanja onoga što smo pročitali ima etičku vrijednost upravo zato što je konstruiran na način koji zahtijeva zadubljenost, ali i kritički razgovor, usporedbu onoga što smo pročitali s vlastitim aktualnim iskustvom te reakcijama i argumentima drugih čitatelja“ (Nussbaum, 2005: 30).

Dakle, kakav osjećaj života utjelovljuje forma pjesme odnosno kakva se vrsta zamišljanja i osjećanja prikazuje u samom pjesničkom govoru, u tkivu teksta?⁴ Zapravo, zanimat će me kakve osjećaje života oživljava i utjelovljuje poezija koja govori o bolesti i zdravlju autorica Bisere Alikadić (*Pjesme*), Jozefine Dautbegović (*Vrijeme vrtnih strašila*), Feride Duraković (*Locus minoris* i *Kao kiša u japanskim filmovima*), Mubere Pašić (*Poslednji predeo*) i Adise Bašić (*Promotivni spot za moju domovinu*). Postavlja se pitanje kakav je život onih koje/i su siromašne/i, stare/i i bolesne/i i zbog toga im je oduzeto pravo na život dostojan ljudskog bića, odnosno onih graničnih subjekata čiji se životi odvijaju na rubovima. Uočavamo da govor o bolesti, društvenim nejednakostima, diskriminaciji i stigmatizaciji, kao i negativnim učincima koje ostavljaju takve društvene anomalije na emocionalni život onih koji trpe, u poeziji spomenutih autorica rasvjetljava kulturu/društvo i njegove politike i ideologije koje ljude označavaju kao druge i bolesne ili bolest/starost prikazuju kao zazorno. Kritički preispitujući takve dehumanizirane društvene odnose, poezija se etičnošću pisma uspostavlja kao konkurentna različitim diskurzivnim praksama. U poeziji lirski subjekt pruža otpor prema normirajućem, „normalnom“, buni se i subvertira diskurse i poredak vrijednosti koji ugnjetava i diskriminira, artikulirajući važnost njegovanja brižne zajednice. U tom smislu *pjesnička pravda* Jozefine Dautbegović, Bisere Alikadić, Feride Duraković, Adise Bašić i Mubere Pašić, vraćajući nas ljudskome biću, ukazuje na humanističke vrijednosti takve književne imaginacije u kojoj progovaraju osnaženi ženski glasovi u svoje, ali i u ime drugih isključenih, nevidljivih, bolesnih i starih.

Slijedeći teorijske uvide Marthe C. Nussbaum koja citira Aristotelovu misao da književnost prikazuje „ono što što bi se moglo dogoditi u nekom ljudskom životu“, uviđamo da poezija bosanskohercegovačkih autorica, odabrani uzorci koji tematiziraju zdravlje i bolest, potiče čitateljicu da se zapita o sebi samoj, da suosjeti ili se uživi u položaj drugog/e. Pred nama su književni tekstovi koji nas uznemiravaju, prizivaju snažne emocije, dok ih čitamo osjetimo nelagodu, a ponekad i zbunjenost. Bilo da čitamo u osamljenosti vlastite sobe

⁴ Martha Nussbaum u knjizi *Pjesnička pravda* ističe važnost čitateljske aktivnosti postavljajući pitanje „kakvu vrstu osjećanja i zamišljanja potiče oblik teksta dok se obraća zamišljenom čitatelju, odnosno kakva je vrsta čitateljske aktivnosti ugrađena u formu“ (Nussbaum, 2005: 24).

ili na javnom mjestu, sve spomenute čitateljske reakcije mogu podstaći na razmišljanje i zadubljenost. Obraćajući se čitateljskim strastima, poezija „potiče nepovjerenje prema konvencionalnim svetinjama“ (Nussbaum, 2005: 26) i nerijetko „zahtijeva bolno suočavanje s vlastitim mislima i namjerama“ (isto).

Poezija Bisere Alikadić, Jozefine Dautbegović, Feride Duraković, Mubere Pašić i Adise Bašić, ona koja govori o čovjeku od krvi i mesa, „govori o ljudskom životu i izborima koji se tiču svih nas“ (Nussbaum, 2002: 31):

Književnost govori o „nama“, o našim životima, izborima i čuvstvima, o našem društvenom postojanju i ukupnosti naših povezanosti sa svijetom. Kako je primijetio Aristotel, književnost produbljeno i na mnogo načina pridonosi našem istraživanju pitanja kako živjeti, jer ona (za razliku od povijesti) ne bilježi jednostavno ovaj ili onaj događaj koji se zbiva; ona traga za obrascima mogućnosti – izbora, okolnosti i međusobne povezanosti izbora i okolnosti – koji se u ljudskim životima pojavljuju s takvom upornošću da se mogu smatrati našim mogućnostima. (Nussbaum 2002: 31)

Tematski zaokupljena bolešću i s njom povezanom usamljenosti i izopćenosti, poezija spomenutih autorica možda najbolje reflektira ljudsku ranjivost i „krhkost dobrote“ tako da poetski tekst u svojoj artikulaciji postaje mjesto mogućeg susreta s drugom/im. Dio, učinak, simptom onoga što se zbiva „tamo negdje“ ukazuje na ono što se događa ovdje, tu gdje smo sebi najbliži, svjedočeći da „ljudske ranjivosti“, njihove „krhkosti“ (Butler, 2017: 210) mogu postati „nove osnove za humanizam“ (Kašić, 2017: 218). Otuda analizirani poetski uzorci postaju jedna scena koja potiče na osjetljivost za ljudsku patnju i tuđu bol i pokreće raspravu o solidarnosti i sućuti, kritički preispitujući institucionaliziranu diskriminaciju, marginalizaciju, prezir, nasilje koje proizvodi bolest i ljudsku ugroženost.

O empatiji i solidarnosti: bolest i društvo

U ovom dijelu rada polazi se od odnosa bolesti i zdravlja kao kategorija čija su značenja konstruirana i regulirana različitim diskurzivnim praksama i procedurama. Pjesme *Govorim* Adise Bašić, *Kao šugav pas – porebarke postrance* Jozefine Dautbegović, *Medeja*, *XX stoljeće* Bisere Alikadić i *Oleni, djevojčici bez ikoga*, 2004. Feride Duraković, traumatičnim iskustvima i duboko ličnim ispovijestima, otvaraju pitanje odnosa roda, socijalnog statusa, bolesti i zdravlja, kao i pitanje empatije i solidarnosti sa „ženama preko granica rase/etniciteta i državljanstva“ (hooks, 2004: 66). U poeziji spomenutih autorica ispituju se rodne uloge, identiteti i socijalne razlike unutar patrijarhal-

nog, dehumaniziranog, dogmatičnog društvenog poretka. Pjesme skreću pažnju na postojanje isključenih društvenih skupina. Govoreći o odnosu bolesti i zdravlja, poezija s jedne strane problematizira dominantne kulturne obrasce, dok s druge strane govori o posljedicama društvenih nejednakosti, diskriminiranja i stigmatiziranja pojedinaca i skupina. Takva poezija uspostavlja odnos prema svom kontekstu i njegovim diskurzivnim praksama i propituje načine vidljivosti marginalnih subjekata društva sa zahtjevom promjene javne politike, kraja zlostavljanja i iskorištavanja žena i drugih, nasiljem ili smrću ušutkanih grupa.

GOVORIM

Nije to samo moje ranjeno lice, raspolućena duša,
Izmučeno tijelo

Govorim i za tri gubave
Jednu prljavu
Četiri sirote
Hiljadu nijemih
Dvije što imaju kraću nogu
Deset njih što nikada nisu imale muškarca
Pet hiljada koje ne smiju iz avlije
I još četiri što im pokrivaju glavu.

Tri kojima ne daju posao
Dvije koje ne idu u školu jer *nisu kurve*
Tristo silovanih jer *jesu kurve*

Za onu jednu malu
Koja će povjerovati da je gubava prljava sirota nijema.

Za onu jednu slobodnu
Što smjerno čeka
Da bude rođena. (Bašić, 2010: 31)

U pjesmi nam se obznanjuje da je subjekt hrabar ali i ohrabruje, da izražava empatiju i solidarnost sa onima koje ne mogu govoriti („hiljade nijemih“, „tristo silovanih“...), dok „raspolućena duša“ i „ranjeno lice“, koji samo nazgled upućuju na krhkost njenoga govora, zapravo razotkrivaju subverzivni potencijal riječi koja hoće stati u odbranu ljudskosti i prava na slobodu. U pje-

smi Adise Bašić kreira se lirski subjekt koji predočava traumatično iskustvo žena žrtava nasilja, razbijajući okoštalu maskulinu normu i javno svjedoči u svoje i u ime drugih o represivnim društvenim matricama i diskursima koje ljude stigmatiziraju i čine bolesnim. Svjedočenjem o tabuima i stigmati koji zataškavaju nasilje u kulturi, lirski subjekt govori o onima koje se u političkom smislu nalaze na margini. Na takav način pjesnički subjekt zastupa iskustvo ranjivih i kao da želi svojim činom utjecati na osjećanja i misli čitateljica i čitatelja, izražavajući naposljetku nadu u mogućnost osvajanja slobode. Pjesma *Govorim* Adise Bašić razotkriva toksičnost patrijarhalnog, seksističkog društva, a tekstualno svjedočenje o podređenom položaju drugih upućuje na etičnost pisma koje problematizira takve normalizirajuće kalupe društvenosti iz pozicije onih kojima je oduzeta moć govora.

Drugi slučaj je pjesma Jozefine Dautbegović *Kao šugav pas – porebarke postrance*.

Zdravlje je neuviđavno
nepristojno se blista
glasno je i razmetljivo
kao bogatstvo

Bolest je nesigurna i šepava
ona jako nalikuje siromaštvu
koje kao i šugav pas točno zna gdje joj je mjesto
i znade da nešto nedostaje
Kao šugav pas ide tiho neopazice iza glasna čopora
porebarke postrance zaostaje
bokom uz plot uza zid uz živicu (Dautbegović, 2004: 43)

U prvoj strofi lirski subjekt donosi kvalifikaciju zdravlja kao neuviđavnog, blistavog, metaforički ukazujući na superiornost zdravih i njihovu oglušenost spram drugačijih. Usporedba s bogatstvom navodi na pomisao da se zdravlje misli kao privilegija malog broja ljudi pri čemu potcrtana klasna razlika dovodi nas do zaključka da takav način klasificiranja i hijerariziranja ljudi u društvu ostavlja negativne konsenkvence kako na individuu tako i na zajednicu. Poredeći bolest sa šugavim psom, u pjesmi se desmakiraju načela demokratskog društva, samo deklarativno humanističkog, jer u figuri šugavog psa otkriva se ono „carstvo“ odbačenih, marginaliziranih, prezrenih kao i odnos prema njima. Vrsnost i majstorstvo građenja pjesme se ogleda u njenom rasponu – prvi dio pjesme prosudbom o stanjima bolesti i zdravlja nagovještava, a potom i potvrđuje ono što vidimo na kraju pjesme. Višeznačnost ukrštenih

poetskih slika svodi se na zapetljani čvor muke koje se ne da u potpunosti reprezentirati ali ostavlja mučninu u slici grozničavih očiju:

Željan vidjeti a ne biti gledan kao seoska sirotinja
Na proštenjima
Djevojke što su leđima oslonjene na još topao crkveni zid
(čija će im toplota kasnije ustrebatu)
dok ostali objesno
igraju na sred dvorišta i klikću ili se smiju okupljeni u grupice
Tako će isto one kući poslije slavlja poslije tuđih svatova
bolesne od spoznaje kao šugav pas
ići neopazice iza glasne gomile
porebarke postrance bokom uz plot uz živicu
do zadnjih kuća
gdje u pravilu uvijek stanuje sirotinja
bolesnici
i šugavi psi
s grozničavim očima. (Dautbegović, 2004: 44)

Prikazujući granično iskustvo, dramu individue i njen način boravka u neempatičnom i diskriminatornom društvu, u kojem su poželjni mladi, zdravi i reproductivno sposobni ljudi, u pjesmi se otvara pitanje položaja isključenih (bolesnici, sirotinja i neudate djevojke, šugavi psi, svi redom oni od kojih se zazire). Lista odbačenih, skrajnutih završava slikom djevojaka koje još jedino toplinu osjećaju „oslonjene na još topao crkveni zid“ i koje su „bolesne od spoznaje“ da su takve društveno nepoželjne i neprihvatljive. Bolest od spoznaje je artikulacija neprilagođenosti i duševne patnje onih čiji se način života i životne odluke ne uklapaju u društveno prihvatljive matrice. Vještím nizañjem i gradiranjem poetskih slika u kojima se prikazuje društveni poredak koji negativno određuje bolesne i siromašne, ili ih takvim čini, pjesma uspostavlja model etičnosti pisma, ukazujući između ostalog na ekonomsku, klasnu i rodnu nejednakost i položaj subjekata u društvu. Osim toga, bolest koja „nalikuje siromaštvu“ te getoizirani prostor u koji su smješteni oni/one od kojih se zazire, postrance, na margini, kao i doživljaj sebe kao manjkavih ljudi, dovodi nas do spoznaje da u ovakvom društvenom poretku vrijednosti, siromaštvo i bolest postaju temeljno određenje identiteta i da nejednakost nameću društvene predrasude. Gorka sudbina odbačenih ustvari u takvom ambijentu ne može naći prostor autentične egzistencije. Granica, barijera između zdravih i bolesnih, bogatih i siromašnih, udatih i neudatih metaforički prikazuje da podjela u društvu stigmatizira isključenu skupinu na način koji je „povezan sa sustav-

nim nejednakostima“ (Nussbaum, 2005: 133). Očiglednim postaje da je pitanje socijalne nejednakosti i bolesti u pjesmi *Kao šugav pas – porebarke, postrance* povezano i s pitanjem spolne/rodne nejednakosti. Vizualne predodžbe i taktilne pjesničke slike omogućavaju čitateljici/čitatelju da zamisli taj svijet periferije (djevojaka oslonjenih na još topao crkveni zid, seoske sirotinje na proštenjima koja stoji postrance i objesne igre svatova) tako da čitateljica, za razliku od sudionika svijeta pjesme ima mogućnost da kritički posmatra takav svijet i dođe do spoznaje o stigmatizirajućem učinku društvene nejednakosti i predrasuda koje kod ljudi proizvode osjećaj nemoći. Dok čitamo pjesmu *Kao šugav pas – postrance porebarke* možemo pomisliti da nam se u pjesmi kaže da svi ljudi nisu isti, da se ne tretiraju isto, nemaju istu sudbinu i da svaka od tih osoba ima vlastitu životnu priču.

Prije dvije godine (2022.) dokumentarnom je emisijom na Radiju Slobodna Evropa na Međunarodi dan borbe protiv trgovine ljudima obilježeno osamnaest godina od smrti Olene Popik, Ukrajinke koja je preminula 2004. godine u Mostaru. Ostavljena pred bolnicom u teškom i zapušenom zdravstvenom stanju kao žrtva trgovine ljudima i prisilne prostitucije, Olena je umrla kao neljudsko biće. Dokumentarna emisija serijala *Mozaik života* naslovljena je *Sjećaš li se Olene Popik?* autorica Une Čilić i Aide Đugum.⁵ U obdukcijском nalazu je pisalo, kako se navodi u emisiji, „ovaj slučaj razlikuje se od svih prethodnih po združenosti velikog broja različitih vrsta bolesti i njihovom stadijumu“.⁶ Ljekari su na spolnom organu uočili izrasline kancerogenog tipa, bolovala je od tuberkuloze, AIDS-a te su joj jetra bila gotovo odumrla. Iz obdukcijскоg izvještaja koji autorice donose u emisiji ističe se da je najšokantnije bilo vidjeti duž vrata niz gnojnih limfnih čvorića. Kada su na tom mjestu razrezali tkivo iz njega je po ljekarima šiknuo gnoj. Imala je hepatits, sifilis, tuberkulozu, ubode po cijelom tijelu od igala koji su upućivali na drogiranje. Olena Popik dijelila je sudbinu jedne od mnogobrojnih djevojaka koje su bile žrtve trgovine ljudima i seksualne eksploatacije. U podcastu se navodi kako je javnost manje bila zabrinuta zbog nehumanog odnosa prema Oleni Popik, a više zbog širenja zaraze pa je mostarska klinika nakon smrti Olene Popik pozvala na testiranje muškarce koji su bili u kontaktu s njom. Tada je nastala panika – deseci muškaraca došli su na testiranja iz straha za svoje živote.⁷

Ovaj kratki ekskurs o slučaju Olene Popik i emisiji koja javnost podsjeća na tragičnu sudbinu brojnih žena žrtava nasilja i trgovine ljudima širom svi-

⁵ Una Čilić i Aida Đugum, Radio Slobodna Evropa, emisija *Mozaik života*. *Sjećaš li se Olene Popik?*, 30. 7. 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/olena-popik-trgovina-ljudima-/31965980.html>. [5.8.2022.].

⁶ Isto.

⁷ Isto.

jeta, odnosno na one koji „ostaju neprikazana lica ili čija su nam lica prikazana kao brojni simboli zla“, kako navodi Butler (2017: 20), pa nas mogu ovlastiti „da postanemo bešćutni“ spram njihovih života i „za kojima će žalovanje biti odloženo do daljnjeg“ (Butler, 2017:20) uvod je u interpretaciju pjesme Feride Duraković koja je prije sedamaest godina poetski svjedočila o slučaju Olene Popik. Pjesma *Oleni, djevojčici bez ikoga*, 2004. Feride Duraković⁸ je eklatantan primjer etički angažiranog poetskog teksta koji uspostavlja odnos prema svom kontekstu i njegovim različitim diskurzivnim praksama. U pjesmi nema gnoja, krvi, bolesti, nego se rečenički univerzum zgušnjava u jedan veliki jauk, a samo u podnožju pjesme autorica navodi kako je Olena Popik kao žrtva seksualne eksploatacije ostavljena pred vratima bolnice: „ostavili su je muškarci koji su na njoj zarađivali novac do njenog posljednjeg daha. Umr-la je od AIDS-a, sifilisa, upale pluća, predoziranja i tuberkuloze“ (Duraković, 2007: 85). Zbirka *Locus minoris*, u kojoj se nalazi pjesma o Oleni, objavljena je tri godine nakon Olenine smrti, a autorica pjesmu u podnaslovu označava kao *Tužbalicu*. Ferida Duraković će ovom pjesmom skrenuti pažnju na postojanje isključenih društvenih skupina, obznanjujući da će u njenoj imaginaciji koja uključuje drugog i izražava empatiju, ovakvi subjekti postati vidljivi: „(...) nije riječ o tome da žalovanje postane politički cilj, već u tome da spoznamo kako bez sposobnosti žalovanja propuštamo taj dublji smisao života koji nam je potreban da se suprotstavimo nasilju“ (Butler, 2017: 20).

Oleni, djevojčici bez ikoga, 2004.

Tužbalica

MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI

MUŠKARCI OLENA POPIK MUŠKARCI

MUŠKARCI

MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA POLITIKA

OLENA

TRGOVINA ŽENAMA ŽENAMA TRGOVINA

ŽENAMA PROSTITUCIJA PROSTITUCIJA

PROSTITUCIJA MUŠKARCI OLENA MUŠKARCI

MUŠKARCI PROSTITUCIJA MUŠKARCI

MUŠKARCI

POLITIKA POPIK POLITIKA POLITIKA POPIK

⁸ O poeziji Feride Duraković pisala sam u radu „Kako spisateljica sagledava domovinu: artikulacija ženskog glasa u poeziji Feride Duraković“ (2015). *Knjiženstvo*. god. 5, br. 5, < dostupno na <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>. [27.1.2016].

POLITIKA TRGOVINA
ŽENAMA TRGOVINA ŽENAMA PROSTITUCIJA
PROSTITUCIJA MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARAC SUPRUGA SESTRA MAJKA KĆER
OLENA MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI OLENA ISTOK ZAPAD SJEVER JUG
ISLAM KRŠĆANSTVO PRAVOSLAVLJE JUDAIZAM
MUŠKARCI MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA
POLITIKA TRGOVINA
ŽENAMA TRGOVINA
ŽENAMA
TRGOVI
ŽENA MA
OLENA
TRANZICIJA TRANZICIJA TRANZICIJA MUŠKARCI
MUŠKARCI MUŠKARCI POLITIKA POLITIKA
POLITIKA BOSNA BOSNIEN BOSNIA POLITIKA
POLITIKA POLITIKA BOŠNJACI HRVATI SRBI
OSTALI OLENA ŽENE ŽENE DJECA DJECA
DJECA DJECA DJECA DJECA UKRAJINA MI MI MI
MI DJECA
DJECA TRANZICIJA MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI TRANZICIJA TRANZICIJA HERCE-
GOVINA MUŠKARCI MUŠKARCI MUŠKARCI OLENA MUŠKARCI
MUŠKARCI MUŠKARCI
MUŠKARCI OLENA
MOSTARCI

DVADESET SEDMA JE NOĆ RAMAZANA 2004.

MUHAMMEDE

IQRE

(Duraković, 2007: 84–85)

Pjesnički glas preplavljuje bol, tuga, patnja koji paraliziraju; lirski subjekt ispušta krik, grca, muca, a takva afektivnost ukazuje na emocionalnu angažiranost govora. Nizanje i ponavljanje istih riječi kao da evocira osjećaj šoka, bijes i nemoć zbog okrutne sudbine i užasne smrti djevojke. S druge strane, pjesma Feride Duraković, svjedočeći o sudbini Olene Popik, rasvjetljava kontekst tragičnog događaja, usmjeravajući kritiku na sistem patrijarhalne kulture koji žene, žrtve prisilne prostitucije, nasilja i trgovine ljudima, čini nevidljivi-

vim. *Naspram institucija je Olena*, bolesna, sama, lišena svakog dostojanstva i bačena u svijet iz kojeg kao da je iščilio humanitet (usp. Denić-Grabić, 2015).

Pjesma koja svjedoči o iskustvu različitih i drugačijih, te o posljedicama društvene izopćenosti je *Medeja, XX stoljeće* iz zbirke *Pjesme* Bisere Alikadić. Za razliku od prethodne tri pjesme autorica Adise Bašić, Jozefine Dautbegović i Feride Duraković, u ovom poetskom tekstu ženski glas u prvom licu jednine predočava mučninu duševne patnje koju uzrokuje patrijarhalni oblik društvenosti ali i otpor, nastojanje da se takva ograničenja prevaziđu, tragajući za mogućnostima izbora u okolnostima koje su joj nametnute. Pri tome, taj ispovjedno intorniran glas postaje zastupnik jednog stajališta koje je etičko. U pjesmi *Medeja, XX stoljeće* samoosviješten ženski subjekt svjedoči o vlastitoj neprilagođenosti u svijetu u kojem društvene matrice i zahtjevi postaju pregolem teret, tjerajući subjekt u osamu.

MEDEJA, XX STOLJEĆE

Raznesen je veo mog sna
O muškarcu – drugu po misli
I po krevetu koji miriše
Na zajednički samozaborav.
Sve čini koje mogu da sastavim su
Da sričem spoznatu istinu,
Da se valjam po njenom blatu.
Moj zločin je savršen.
Djeca moja umorena su prije poroda,
U prozirnoj zraci moje misli.
Jedino za usamljenost, tu vješticiju nadarenost,
Može da mi se sudi,
Da me se ukori što unatoč svemu
Nisam izgubila nadu
I što mi se život umjereno gadi.
(Bisera Alikadić, 1988: 179)

U pjesmi o Medeji, čija su djeca umorena prije poroda u prozirnoj zraci misli, lirski subjekt govori o odlučnom nepristajanju na dodijeljene rodne uloge i društvene norme. Ona koja trpi bol, označena kao bolesna, „djecoubica“ jer ne pristaje na patrocenrični kulturni model i svođenje svog bivstvovanja na reproduktivnu ulogu, govori o represivnim društvenim matricama i procedurama više negoli o „vještici“. Poetsko svjedočenje o takvom osjećanju života i svjesno prihvatanje osamljenosti je koliko kritika društva koje stigmatizira,

toliko i pobuna protiv nametnutih okova „sramote“. Obznanjujući pred nama glas koji odbija da bude žrtva uprkos spoznaji o težini bremena društvenih predrasuda s kojima se valja nositi zbog takvog izbora, pjesma svjedoči o važnosti pro(z)a mišljanja različitih oblika slobode.

*MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA*⁹:
o bolesti i starosti

U knjizi *Pjesnička pravda* Martha C. Nussbaum piše o razlici između književne imaginacije i mišljenja zasnovanog na njoj, s jedne strane, i ekonomsko-utilitarističkog uma i racionalizma, s druge strane u kreiranju društvene realnosti: „Ekonomski utilitaristi promatraju osobe kao puke spremnike ili lokacije za zadovoljstvo. Za razliku od toga, roman vidi međe između jedne i druge osobe kao jednu od najvažnijih činjenica na svijetu“ (Nussbaum, 2005: 53).

Sposobnost književne imaginacije da artikulira ono što realnost, simbolički konstruiran društveni poredak osiromašuje, prešućuje, pojednostavljuje i racionalizira, ukazuje na važnost uobrazilje koja potiče osjećaje solidarnosti, sućuti i brižnosti. Privatni život, bol, bolest, tuge, promašaji pripadaju pojedincima dok društveni sistem stavlja samo podatke i činjenice o ljudima u tabele, excel programe u kojima se ljudski problemi „rješavaju“ matematičkim izračunima i sortiranjem, zanemarujući složenosti i zamršenosti ljudskog života. Martha C. Nussbaum ističe kako društveni sistem vidi ljudsko biće kao apstraktnu i uopćenu verziju čovjeka: „Um koji veselo preračunava činjenice igra se na površini tih života kao da nema potrebe pogledati dublje, kao da doista može upravljati njihovim sudbinama pišući po tablici od škriljca“ (Nussbaum, 2005: 46).

Pitanja starosti i bolesti u konzumerističko-kapitalističkom društvu i kulturi uglavnom zanemarena, a najčešće prešućivana i tabuizirana, ukazuju na važnost destigmatiziranja ovih stanja kako bi se društvo učinilo senzibiliziranijim za ljude starije životne dobi. U kulturi koja favorizira snagu, zdravlje i fizičku spremu, bolest i starost su obilježeni kao „sramotne tajne“ (Simon de Beauvoir).

Mnogim ljudima se nije svidjelo ono što sam rekla jer žele vjerovati da su svi periodi života krasni, da su djeca nevina, da su svi tek vjenčani sretni, da svi stari ljudi imaju mir. Protiv takvih poimanja sam se borila cijeli moj život i nema trunke sumnje u činjenicu da trenutak, koji za mene nije starost nego početak starosti, predstavlja – čak i kada su tu

⁹ *MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA* naslov je pjesme iz knjige *Kao kiša u japanskim filmovima* Feride Duraković.

svi resursi koji su potrebni, pažnja, rad koji vas zaokuplja – predstavlja promjenu u egzistiranju, promjenu koja se manifestuje gubitkom velikog broja stvari. Ako za njima ne žalite znači da ih niste ni voljeli. Mislim da su ljudi koji prerevno hvale starost ili smrt ljudi koji zaista ne vole život.¹⁰

Simone de Beauvoir o starosti govori kao biološkoj, ali i kulturnoj činjenici ukazujući da značenja pripisana starosti ovise od socio-kulturnog konteksta i da je staro/bolesno tijelo mjesto upisivanja moći.¹¹

Pjesme *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* Feride Duraković i *Vrt naslada ili šta učiniti sa svojim starim tijelom* Bisere Alikadić otvaraju etički problem koji se tiče prikaza doživljaja starosti i bolesti različit od načina na koji društvo tretira ove fenomene. U pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* iz zbirke *Kao kiša u japanskim filmovima* Feride Duraković prikazuje se sistem dvostruke diskriminacije od strane ekonomsko-utilitarističkog znanstvenog pristupa čovjeku i društva sklonog isključivanju i stigmatiziranju osoba starije životne dobi. Dok se u pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* opisuje povezanost seksizma i diskriminacije starih osoba, u pjesmi *Vrt naslada ili šta učiniti sa svojim starim tijelom* razobličava se „mistika starosti“¹² (Friedan prema Geiger Zeman, 2014: 6) stihovima:

¹⁰ Gobeil, Medeleine. Razgovor. „Simone de Beauvoir: O egzistenciji, bivstvovanju, prevari, starosti i Sartreu“ (sa engleskog prevela Senka Marić). *Strane*, portal za književnost i kulturu, 8.3.2015. <http://strane.ba/simone-de-beauvoir-o-egzistenciji-i-bivstvovanju-prevari-starosti-i-sartreu/>. [10.9.2022.].

¹¹ Marija Geiger Zeman u tekstu „*Kažu da prije stare žene nego muški* – Starost i starenje kao relevantna feministička pitanja“ ističe da je Simone de Beauvoir doprinijela aktualizaciji pitanja starosti unutar humanističkih i društvenih nauka: „Značajan poticaj i doprinos razumijevanju starosti iz perspektive društvenih i humanističkih znanosti (što je iznimno važno za feminističku teoriju), nedvojbeno je dala Simone de Beauvoir, objavivši 1970. godine studiju o starosti *La Vieillesse* (Starost). Beauvoir je, naime, odlučila „prekinuti zavjeru šutnje“ i progovoriti o toj „sramotnoj tajni koju nije prikladno spominjati“ (Beauvoir, 1996: 2, 1) te ne samo upozoriti na ambivalentne stavove društva prema starosti nego i pokazati osjećaje i razmišljanja samih starijih osoba. Za Beauvoir, starost je i biološka i kulturna činjenica koju treba promatrati ne samo „izvana“ nego i „iznutra“ – očima starijih osoba“ (Geiger Zeman, 2014: 6).

¹² „Problem starosti postao je tako novom verzijom „problema bez imena“, pri čemu je, kaže Friedan, za nju suočavanje s „mistikom starosti“ (mystique of age) bilo strašnije i „smrtonosnije od ženstvene mistike (feminine mystique)“ (Friedan, 2006: 42)“ (Geiger Zeman, 2014: 6).

U stražnjici, kao na Bošovoj slici,
Trebalo bi da stoji cvijeće.
Svi smo mi saksije, komadi zemlje.
Vrt naslada. (Alikadić, 1988: 156)

Okrutnost društvenog sistema i nemoć pojedinca vidimo u pjesmi *Mama molim te ne budi bolesna preko vikenda* Feride Duraković.

MAMA MOLIM TE NE BUDI BOLESNA PREKO VIKENDA

Jer doktor je dežurni je ljut je prikraćen je usta svezanih je:
Šuti Doktor
Samo šuti Doktor i stetoskopom hladnim po bijelim
Leđima moje starice kucka

Dok ona kvrgavim svojim prstima

Koji su gradili prugu
Brčko-Banovići
Pravili kuće
Djecu
Državu
Divna jela koja je
Jednom i Drug Predsjednik Pohvalio!

Dok ona, dakle, rukama reumatičnim
Koje su grlile Sve

Pokriva stidljivo kao djevojčica
Usahle svoje
Suvišne dojke koje niko više
Ne ljubi ne gleda ne voli

Njena povijena leđa pod dodirima ledenog stetoskopa
Žele pobjeći u toplotu teškog vunenog džempera
Što ga je isplela davno za svoju
Rahmetli ljubav,
Pobjeći pod jorgan njihov, veliki i star kao i ona
Gdje nekad bilo je toplo i lijepo od
Rahmetli ruku

Jer tamo nema
Obijesnog mladog doktora kojem je starica bezimena
Samo put ka specijalizaciji za Dobrog Doktora Godine

Za vikend na vikendici je uskraćen!

On tu staricu, i njeno mlohavo tijelo
Koje odbija da umre –
On sve te starice mora osluškiivati
Od osam do četiri
Nekad subotom
Nekad i nedjeljom

A njega čeka Ona sa svojim čvrstim grudima
Čvrstim trbuhom punim njegove buduće djece

Neka ga barem jedno od njih jednog dana dovede
Ako poživi

Na pregled uvećane prostate
Na pipanje mlohavog uda koji nikome jednom neće trebati
Pogotovo ne mladoj doktorici što će ga s gađenjem pipati
Kao što on s gađenjem pipa usahle dojke moje starice. (Duraković, 2018: 30 – 31)

Naslov pjesme se čini na prvi pogled apsurdan i pomjeren, ali je ustvari, moguć i bremenit smislom jer prikazana zbilja je ta koja je iščašena, apsurdna i pomjerena toliko da je normalno pomisliti, a šta ako se razbolim preko vikenda, pa izgovorena molba postaje izraz straha, strepnje i realnosti pojedinca. Pjesma započinje provalom bijesa, ljutnje i nemoći koju izražava pjesnički subjekt zbog diskriminirajućeg i nemilosrdnog sistema koji staricu vidi kao statistički podatak. Bolesna majka svedena na tehničko tijelo koje valja popraviti (ako je moguće), svjedoči o nedostatku utjehe i empatije bešćutnog mehanizma oličenog u slici doktora. Sistem zdravstvene zaštite u kojem je pacijent jedan u nizu, sveden na dijagnozu, govori o racionalnom, ekonomsko-utilitarističkom umu tako da slika majke u zdravstvenoj ustanovi i doktorova nezainteresiranost, hladnoća i nesposobnost za bilo kakvo saosjećanje ili predanost koja bi sezala dalje od tretiranja drugih kao sredstva za ostvarivanje vlastitih ciljeva, također je simbolički prikaz tlačilačkog odnosa društva/kulture i njegovih/njenih seksističkih temelja koji proizvode kod starice osjećaj bespomoćnosti, srama i poniženosti:

Pokriva stidljivo kao djevojčica
Usahle svoje
Suvišne dojke koje niko više
Ne ljubi ne gleda ne voli. (Duraković, 2018: 30)

Etički problem iskrsava u sudaru pojedinca i sistema. Kćerkina pobuna je ljudska reakcija protiv opresivnog sistema i dokaz da nije oguglala u bezdušnom, dehumaniziranom svijetu pomjerenih odnosa, a čin ljutnje je nastojanje da se sačuva majčino dostojanstvo. Doktor je moć koja ravna bolešću i zdravljem, životom i smrću i jedan od kotačića u hladnom mehanizmu moći. Na drugoj strani, staro žensko tijelo, izgubivši attribute koje kultura nameće kao ženstvene, doživljava se kao zazorno zato što više nije poželjni objekat muške žudnje, ali je i zazorno jer podsjeća na blizinu smrti. Iako tijelo majke manifestira starost i bolest (kvrgavi prsti, reumatične ruke, usahle dojke, povijena leđa) pjesma nas upozorava da tijelo majke „odbija da umre“, što znači, premda bolesna i stara, još uvijek je osoba koja osjeća, misli, veseli se, plaši se. S druge strane, opis mladog, objesnog, hladnog, ljutitog doktora koji svoj posao radi bezvoljno, matematički i bez empatije, reprezentira birokratiziran i dehumaniziran sistem koji ljude diskriminira i stigmatizira. Sve te starice koje on mora „oslušivati od osam do četiri / Nekad subotom / Nekad i nedjeljom“ (Duraković, 2019: 31), nekada su bile punopravni članovi društva koji su privređivali zajednici. Sad su odbačene i degradirane, a majčina nijemost (sistem joj ne dozvoljava da progovori) samo potvrđuje društvenu nevidljivost starih osoba. U pjesmi se svjedoči o majčinom životu: gradila je prugu Brčko-Banovići, brinula se za svoju obitelj, bila korisna članica društva i doprinosila njegovom blagostanju. Neproduktivna, sada je odbačena jer starost i bolest za ekonomsko-utilitaristički um koji voli računicu, postaju remetilački faktor „društvenog napretka“. U pjesmi se, dakle, sudaraju dva svjetonazora: ekonomsko-utilitaristički, oličen u slici doktora i individualni, zasnovan na etici dobra i brige za druge. Izražavajući međugeneracijsku solidarnost, tekst artikulira vrijednosti brižne zajednice sposobne za konkretnu akciju i etički angažman.

S druge strane, u pjesmi *Vrt naslada ili šta uraditi sa svojim starim tijelom* Bisere Alikadić također je u fokusu problematiziranje starosti i starog tijela koje se donosi iz vizure žene treće dobi. Starost kao biološka činjenica u ovoj pjesmi je prikazana sasvim drugačije. Nepristajanjem na jednoznačno određenje starosti, pjesma nam uprizoruje iskustvo starosti oslobođeno od tabua, a pjesnički subjekt uz humor i ironiju ne želi prihvatiti izolaciju i šutnju.

Vrt naslada ili šta uraditi sa svojim starim tijelom

Moje mi tijelo sve smješnije biva,
Da nije tako nesnosno bi bilo.
Stisnuću grudi što bliže srcu,
Toj staroj budilici, neka joj bude toplo.
Preko trokuta još uvijek skladno krojenog
Pustiću crni veo.
Trista cigana nek zapjeva: Bila jednom...
U stražnjici, kao na Bošovoj slici,
Trebalo bi da stoji cvijeće.
Svi smo mi saksije, komadi zemlje.
Vrt naslada.
Izmiče tijelo, ja mu se smijem.
Želje su nebo neuhvatljivo, plavo.
Ne zavidim nikome.
Slikare stari, zdravo. (Alikadić, 1988: 156)

Ženski glas u tekstu donosi drugačiji doživljaj starenja koje se nerijetko medikalizira, neizbježno povezuje s bolešću i duševnom patnjom, ukazujući na različita životna iskustava. Lirski subjekt ne pristaje na normative i društvene kalupe u poimanju starosti i starog tijela, razvijajući osjećaj prihvaćenosti vlastitog tijela oslobođenog nametnutih obrazaca konzumerističke kulture i društva okupiranog mladim, seksualizovanim, zategnutim tijelom. Karnevaleskna slika stražnjice u kojoj stoji cvijeće i smijeh izmičućem tijelu, reklo bi se, imaju ozdravljujuće dejstvo. Međutim, uprkos humornoj vizuri, kao čitateljice/i ne možemo ostati ravnodušne/i, niti bezbrižne/i jer gorčinu i tugu proizvodi melanholična slika budilice i stisnutih grudi („Stisnuću grudi što bliže srcu, / Toj staroj budilici, neka joj bude toplo“, Alikadić, 1988: 156) upućujući na izoliranost, osamljenost i napuštenost subjekta kojemu vlastite grudi postaju jedina toplina koju osjeća.

O brizi za drugu i djelovanju

Završit ću pjesmom Mubere Pašić, objavljenom 1967. godine, prije pedeset i sedam godina, koja nam možda ne može „reći sve o društvenoj pravednosti“, kako kaže Nussbaum, „ali može poslužiti kao most prema viziji pravednosti i ostvarenju te vizije u društvu“ (Nussbaum, 2005: 34). Obraćajući se onima koje sada jesu, ali i onima koje će tek doći, koje mogu biti slobodne i osjećati se živima, lirski subjekt kao da povezuje sve u jedan zajednički krug

solidarnosti i suosjećanja i subverzijom „vječnih“ zakona i normi („lažni starci“ i „mudra mora“), polaže nadu u mogućnost promjene.

O iglu crnu: sluh.
Nameravam da sanjam
obične stvari o steni.
Ne moram da odem.
O staklo sunca: oko.
Sad ne moram da umrem
Ne moram da prelomim
mač.

Ne plaši se, ja to samo hlebnu
svetlu biljku
lečim na Tvom dlanu
i pečem svadbeni kolač.
Jer, ja sam tu važna.
I nek zrna moja
zapišu lažni starci.
Zar mudra su mora
jer dnovita su

Lažu. Ne kriju se tamo
nikakva užad. Mora su
samo puna
i suviše snažna.
Želite da kažem
još učenih reči,
Da, ne moram da odem.
Ja sam tu važna.
I broš je ova moja igla
crna

A ne živac cvetni
Ni šuplja krv trna. (Pašić, 1967: 35 – 36)

Ta igla crna dokaz je života, a ne kraja; ona je dokaz da je uprkos svemu moguće sanjati san o svijetu u kojem svako ima svoje mjesto. Progovarajući iz utrobe, iz središta svog bića, pjesnički subjekt skida veo i artikulacijom ženskoga glasa izražava *po-etički* stav one koja govori u svoje i u ime drugih isključenih, bolesnih, zaslužjenih i stigmatiziranih. San o slobodi, glas, a ne nijemost, pobuna, hrabrost, solidarnost, a ne strah i bolest – ovo je poezije koja govori o mogućnostima izbora i nadi, o načinima ozdravljenja i promjenama u društvu.

Zaključak

Poezija koja tematizira bolest i zdravlje autorica Bisere Alikadić, Jozefine Dautbegović, Feride Duraković, Adise Bašić i Mubere Pašić je kritički i etički orijentirana praksa koja se uspostavlja kao konkurentna različitim diskurzivnim praksama. Svojim etičkim angažmanom i emocionalnošću govori mnogo o empatiji i solidarnosti sa drugima. Govoreći o bolesti i zdravlju, u poeziji se zapravo progovara o društvenim nejednakostima, isključenosti, diskriminaciji i stigmatizaciji kao i posljedicama koje ostavljaju takve društvene deformacije na emocionalni život onih koji trpe. Takva književna imaginacija kreira jedan drugačiji rečenički svijet koji potiče na otvaranje dijaloške scene i stvara časne i izvedive primjere. Takva poezija, ukazujući na nužnost djelovanja unutar društvenog sistema i važnost brige za čovjeka, govori o *demokratskoj misiji* pjesnikinje.

Literatura

- Alikadić, B. (1988). *Pjesme*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Babić-Avdispahić, J., Bakšić-Muftić, J., Katnić-Bakaršić, M., Moranjak-Bamburać, N. (2004). *Izazovi feminizma*. Sarajevo: Međunarodni forum Bosna.
- Bašić, A. (2010). *Promotivni spot za moju domovinu:(skice)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Butler, J. (2017). *Neizvjesni život*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Dautbegović, J. (2004). *Vrijeme vrtnih strašila*. Sarajevo: Buybook.
- Denić-Grabić, A. (2015). „Kako spisateljica sagledava domovinu : artikulacija ženskog glasa u poeziji Feride Duraković“. *Knjiženstvo*. god. 5, br. 5, < dostupno na <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php>. [27.1.2016].
- Duraković, F. (2007). *Locus minoris: sklonost Bosni kao melanholiji*. Sarajevo: Connectum.

- Duraković, F. (2018). *Kao kiša u japanskim filmovima*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Geiger Zeman, M. (2014). „Kažu da prije stare žene nego muški – Starost i starjenje kao relevantna feministička pitanja“. *Treća*, br. 1 – 2, vol. XVI, str. 5 – 11.
- hooks, b. (2004). *Feminizam je za sve*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Kašić, Biljana. (2017). „Pogovor“. U: *Neizvjesni život*. Judith Butler. Zagreb: Centar za ženske studije, str. 213 – 222.
- Nussbaum, M. C. (2002). „Književna teorija i etička teorija u perceptivnoj ne/ravnoteži“. *Treća*, br. 2, vol. IV, str. 28 – 46.
- Nussbaum, M. C. (2005). *Pjesnička pravda*. Zagreb: Deltakont.
- Pašić, M. (1967). *Poslednji predeo*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stupar Trifunović, T. (2018). *Razmnožavanje domaćih životinja*. Sarajevo: Buybook.
- Vešović, M. (2004). *Poljska konjica*. Sarajevo; Zagreb: Naklada ZORO.

Alma DENIĆ-GRABIĆ

LIVING ON THE EDGE: THE ETHICS OF WRITING AND ILLNESS IN THE POETRY OF BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN FEMALE AUTHORS

This paper deals with the analysis of poetry by Bosnian and Herzegovinian authors Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić. It researches the manner in which the articulation of the female voice represents the state of illness and health. The focus of this paper is the relation between illness and health, gender and old age, the issue of marginalization, stigmatization and social inequity and the impact thereof on health. Poetry with the subject matter of illness and health is ethically engaged writing in which the lyrical subject offers resistance towards the norm and the “normal”, expresses compassion and solidarity with the ill and rejected, subverts the suppressive and discriminating discourse and societal norms, thus articulating the importance of nurturing a caring community. The analysis of selected texts leads to the realization that the *poetic justice* of Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić points to the humanistic values of their literary imagination in which empowered female voices speak for themselves, but also on behalf of others excluded and invisible, sick and old.

Keywords: *Bosnian and Herzegovinian poetry, Bisera Alikadić, Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović, Adisa Bašić and Mubera Pašić, gender, illness, health, old age, recovery, ethics, literary imagination, public life*